

R É S U M É

Sur l'origine du nexum

La vieille et archaïque terminologie permet de conclure qu'entre la vente et l'emprunt dans l'histoire la plus ancienne il existait un lien étroit. Particulièrement frappant est ce lien entre le prêt à intérêt et la vente de sa propre personne. Il n'est point exclu que certaines formes de prêts, et les plus cruelles même, s'étaient développées de la vente des hommes libres pour la nourriture dans les années de disette (*tempus famis*). Se basant sur le régime du prêt dans certains systèmes juridiques (Code d'Hammourabi, droit siamois, droit romain jusqu'à la *lex Poetelia Papiria*, Athènes avant Solon) et sur quelques données que nous fournissent les chansons populaires, il est possible de reconstruire, dans une certaine mesure la façon dont la vente instantane des hommes libres s'était transformée en prêt. La vente du membre de famille ou de sa propre personne transformait d'abord, sur le champ et irrécouvrablement, l'homme libre en esclave. Plus tard son statut devient temporairement limité, soit à cause de la possibilité du rachat, soit à cause des interventions des législateurs qui, sous la pression du mécontentement des pauvres, limitent la durée de cette servitude. Pourtant, cette opération n'avait pas encore perdu par là le caractère d'automancipation, de vente. Lorsque la vente fut devenu conditionnée et à terme (si la vendu ne se rachetait pas jusqu'au terme déterminé, le acheteur avait le droit de la prendre avec lui comme son esclave), on a passé du terrain de transaction instantane sur le terrain de crédit: l'automancipation se transforme en une espèce d'emprunt. La première indemnité, provenant du prêt, qui ne devait pas toujours consister en argent, mais plus souvent en travail, fut le prix pour la liberté provisoire que le débiteur obtenait et pour la possibilité du rachat qu'on lui offrait.

La place du *nexum* romain, tel que les sources nous le présentent, doit être recherchée sur la voie de transformation de la transaction à effet de droit réel qui agissait sur la personne du débiteur, en une transaction de crédit et d'obligation.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

И САВРЕМЕНА СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

„Сваки научни радник полази од метода и резултата који су други створили. Сви се ми пењемо једни на раменима других“.

Ј. Цвијић: *Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије* (књ. I, с. 184).

I. Проучавање друштвеног живота у нас није без традиције како смо склонили да мислимо па према томе и корене наше друштвене науке, посебно социологије, тражимо углавном у периоду после Револуције. Кад ово кажемо онда мислимо на оне научнике које не карактеришу сакупљачке склоности појединачних искуствених чињеница већ и способност заснивања ширих теоријских оквира истраживања. Појава несразмере између емпиријских и

теоријских особености науке није ретка а у извесним периодима развоја она је нужна и оправдана. У таквом једном периоду развоја наших друштвених наука научни рад Јована Цвијића и резултати његових истраживања заснованих на чврстим теоријским основама представљају прекретницу у науци.

Приказати концепцију друштва Јована Цвијића није без тешкоћа из више разлога. Један од најважнијих налази се у карактеру радова самог Цвијића у којима он није експлицитно и у систематском виду развио своју концепцију друштва иако је предмет проучавања друштвена појава и друштвени односи. Мада по стручном образовању географ односно антропогеограф, Цвијић се бавио и проучавањем друштвеног живота и дао резултате за друштвене науке: етнологију, историографију, етнопсихологију и социологију. Говорећи о развоју социологије у нас Ђорђе Тасић је још 1938 указао на потребу проучавања Јована Цвијића са становишта социолошке науке. Познато је колико је социологија у своме развоју тесно везана за остале друштвене науке и какав је њен однос као најопштије друштвене науке према осталим посебним друштвеним наукама. У периоду свога стварања она користи резултате и научну грађу осталих, њој мање, више блиских научних области. Зато није могуће увек експлицитно указати на претече социологије, нити су они у својим делима били превасходно социолошки оријентисани. Јасно је према томе да није могуће прогласити сву наслеђену научну грађу социолошком нити пак у сваком објашњењу друштвених проблема тражити социолошки карактер. Ово важи и за Јована Цвијића који није увек јасно до краја развио своју социолошку концепцију али која избија из његових научно-истраживачких студија и методолошких упутстава.

Посебна тешкоћа се налази у томе што су тековине наше социолошке науке још увек слабо проучене. Мало је радова у нашој савременој социологији посвећено изучавању научних дела прошлости. Када се говори о развоју социолошке мисли и резултатима истраживања друштвеног живота у нас, онда се корени траже у сасвим блиској прошлости. Изненађује тај потпуно игноризирајући став према целокупној нашој научној традицији, посебно социологији. Ово је утолико важније ако се не схвати проучавање наше научне прошлости као крајњи циљ, као историјско-културно изучавање, већ као коришћење дела и научне грађе у савременим емпиријским истраживањима нашег друштва. У нашем друштву, још увек недовољно развијеном, видљиви су остаци прошлости, остаци старих друштвених односа, схватања, друштвених вредности. Наше село и град још увек је место борбе старих, традиционалних и нових друштвених односа. Међутим, већина наших емпиријских истраживања искључују сваку везу са друштвено-историјском димензијом проучавања. Истраживању савремених друштвених појава прилази се статички, ванвременски. Изучавају се разноврсне друштвене појаве и феномени друштвеног живота а заборавља се да се објашњења не налазе увек у актуелној друштвеној ситуацији. Миграције, бег са села, фамилијарност у новим друштвеним односима, морална схватања људи и низ друштвених појава нису само одраз најновијих друштвених појава. Оне су у великој мери одређене и условљене друштвеним процесима и односима прошлости.

У делу Јована Цвијића налазе се многи одговори на постављена питања и покушаћемо да покажемо његову концепцију у односу на данашње теоријско-методолошко схватање у социјологији у нас и везу са конкретним проучавањима нашег друштва.

II. Теоријска схватања, методолошки принципи и резултати теоријско-емпиријских истраживања Јована Цвијића од таквог су утицаја да представљају прекретницу у развоју друштвених наука у нас. Било је истраживача који су се бавили проучавањем друштвеног живота наших народа али на један несистематичан начин без ширих уопштавања и покушаја узрочних објашњења. Први истраживач друштвених појава који покушава на комплексан начин да их проучи је несумњиво Вук Караџић. Начин и метод Вукове грађе су у највећој мери социолошки „Вук је оснивач не само низа научних дисциплина код нас већ је и стварни оснивач наше социологије и по предмету који је обрађивао и по методу како је то чинио“ (1). За социолошке анализе нашег сеоског друштва Вук је прикупио неопходну изворну грађу. Задивљује свеобухватношћу описи и тумачења породичних задруга, структуре српског друштва и земљишне својине. Анализу класне структуре најпотпуније је дао у свом *Ковчежићу* везујући је за економско-друштвени положај. После Вука а све до појаве Цвијића, није било значајнијих дела из области проучавања друштвеног живота, посебно оних дела која би представљала допринос социолошком истраживању.

XIX век представља за Србију век националног ослобођења и буђења националне свести те се јавља потреба за развојем друштвених наука које би имале за предмет изучавање друштвено-историјских услова развитка народа. У таквом тренутку јавља се историја као литерарно-романтично улепшавање прошлости која црпи грађу из народних традиција често некритички преузиманих из предања у прошлости. У другој половини XIX века на развој друштвених наука у тадашњој Србији поред утицаја националне традиције и буђења националне свести, један други покрет је од значаја за развој друштвених наука. Наиме, у условима развоја капитализма у Србији, а под утицајем социјалистичких идеја са стране, долази до формирања социјалистичких схватања чији је идејни носилац Светозар Марковић. Овај покрет има несумњиво утицаја и на научно стваралаштво Јована Цвијића о чему и сам говори у својим *Успоменама из живота*. Цвијићева блискост народу, народној традицији, образовање које је стекао у младости, утицаји напредних идеја, развијају интерес за друштвене проблеме. Поред тога путовања по целом Балканском Полуострву (често као географ и геолог) упознавање живота људи различитих крајева, привлачност самог Балканског Полуострва за друштвена изучавања, историјска традиција, друштвено-културне прилике, све су то били непосредни подстицаји његовог рада.

III. Радећи у таквој друштвеној средини Цвијић развија нову концепцију антропогеографије коју у највећој мери приближава етнологији, етнопсихологији и социологији. У основи ове концепције лежи систематско

(1) Цв. Костић: Вук и наша социологија (реферат на Симпозијуму о Вуку Караџићу одржаном 1964, у Академији Наука у Београду, с. 1).

испитивање односа друштва и географске средине. Разумљиво је да је Цвијић као физички географ своја истраживања започео у тој области да би касније прешао на изучавање друштва у склопу својих теоријских концепција створених у антропогеографији.

Проблем човека и географске средине је основни проблем у антропогеографији, а за Цвијића однос природе и друштва представља полазну тачку анализе свих друштвених појава. Овај однос има своје место у друштвеним наукама од почетка развоја мисли о друштву. У савременој науци постоји посебна социолошка дисциплина која има за предмет проучавање овог односа — друштвена екологија. Утицај природне средине на друштво несумњиво постоји без обзира о каквом је друштву реч. Односи природне средине и друштва, начин и интензитет међусобног утицаја је различит.

У овој области Цвијић је дао велики број научних решења тако да ако се може говорити о друштвеном карактеру његовог рада и о значају Цвијића за социолошко истраживање, онда се на првом месту поставља на пољу друштвене екологије. Наиме, кроз цело научно дело провлачи се тежња да се у комплексу друштвеног живота одреди место једном чиниоцу — природној средини. Путујући ради физичко-географских истраживања, он је уочио слагања и законитости у односима материјалног друштвеног живота и карактеристика природне средине. Систематским проучавањем типова и положаја насеља у односу на географску средину и изучавањем привредног живота становништва појединих географских области Цвијић започиње своја истраживања друштва. Основна и почетна теоријска претпоставка од које полази у истраживањима је да се економски, друштвени и психички живот људи разликује према природним чиниоцима средине у којој људи живе. Утицај, везе и односи природне средине и друштва су различити, тако да их према тим критеријумима дели на три групе:

1. На географске чиниоце који непосредно утичу на људске заједнице „они утичу непосредно на људе без посредовања и суделовања социјалних фактора“ (2).

2. На чиниоце природне средине који врше утицај својим природним погодностима за материјални живот људи а испреплетани су са друштвеним факторима „они се осећају на типовима насеља на свим врстама зграда, на занимању, облицима економије и начину живота, на храни и оделу, на локалним и обласним комуникацијама“ (3). Утицај ове групе чинилаца је лакше посматрати јер су они везани за друштвене факторе. Њихов утицај се осећа у односима међу људима. „Чак на везама између људи, јер није без значаја за социјалне везе да ли људи највише времена проводе у својим становима, или су већи део времена на пољу, на улицама или пијацама или другим отвореним просторима“ (4).

3. У трећу групу улазе они који својим особинама утичу на кретање људских група. То су оне особине „којима су умногоме одређена кретања народа и њихове узајамне везе; то су нарочито особине спајања и прожима-

(2) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, књ. I, с. 112.

(3) Исто, с. 114.

(4) Исто, с. 114.

ња или противно, особине илозовања и одвајања“ (5). Ове особине су од непосредног значаја за миграционо кретање а затим за ширење културних утицаја и културе уопште.

Ако бисмо све три групе географских чинилаца посматрали само у једном смеру утицаја, природна средина — друштво, учинили бисмо велику грешку и осиромашили Цвијићеву концепцију. Наиме, он никако није пропуштао да укаже на друштвене елементе и утицај друштва на природну средину. То је лако уочљиво у другој и трећој групи географских фактора иако у првој то није случај. Географске факторе посматра увек у сплету са друштвеним, и њиховим утицајем на друштвене процесе. Људске групе се не прилагођавају пасивно природним условима. Оне активно и различито реагују на њих, па према томе постоји и разлика између разних друштвених група. „То се нарочито јасно види ако нов народ другачијих особина дође у географску средину где је раније становао други народ“ (6).

Међу одређујуће чиниоце друштвеног живота, поред природне средине, Цвијић истиче и тип културе, миграције, економске факторе а затим историјско-етничке особине. Развијајући своју антропогеографску концепцију он све више укључује поред географских и чисто друштвене елементе, тако да она добија карактер социолошке теорије. „У почетку више географска, Цвијићева антропогеографија развијала се временом све јаче према социологији и етнопсихологији“ (7). Проширујући непрестано своју антропогеографску теорију он улази у нове области проучавања и проширује предмет антропогеографије. Њен предмет постају психичке особине становништва на основу којих Цвијић развија теорију психичких типова односно психичких профила. У првој глави *Балканског полуострва* (књ. II) Цвијић пише: „Психичке особине су предмет антропогеографије, односно, утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању психичких особина“ (8).

Као што видимо Цвијић и овде инсистира на вези природне средине и психичких особина и на тој основи заснива своју концепцију етнопсихичких профила. Циљ овога рада није да говори о етнолошком и етнопсихолошком карактеру Ј. Цвијића па се зато нећемо задржати на овом проблему.

IV. Проширујући своју антропогеографску концепцију увођењем низа друштвених фактора, Цвијић проширује и поље свога истраживања друштвеног живота. Проблем којим се највише бавио у оквиру своје теорије биле су *миграције* и као предмет истраживања, и као метод изучавања других друштвених појава. Читав низ друштвених појава он посматра кроз миграције. Узрок и последице миграција види пре свега у друштвеним елементима. Постоје три главна фактора миграција: економски и социјални

(5) Исто, с. 124.

(6) Исто, с. 111.

(7) В. Миливојевић: Јован Цвијић, Научни развитак и особине, „Књижевни гласник“, нова серија, бр. 2, 1937, (наведено према В. Милићу: Социолошка концепција Ј. Цвијића, „Књижевност“ с. 11—12/1956).

(8) Ј. Цвијић: — Основи антропогеографије, Психичке особине Јужних Словена, 1931, књ. II, с. 4.

положај појединаца и друштвених група а затим и географски који може утицати како на саму појаву миграција тако и на одређивање тока и правца миграција. Проблем који покушава да реши истраживањем миграција је промена која се дешава на појединцу и друштвеној групи приликом преласка из једне друштвене средине у другу. Разумљиво је зашто Цвијић придаје посебан значај проблему сеоба ако се зна за непрестано кретање наших народа. „Од краја XIV века па кроз турско време, до наших дана, испремештано је скоро сво становништво од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. Те струје које премештају становништво, метаностазичке струје, стицале су се више од четири века у Србији“ (9). Оне земље где се услед миграционих струја становништво највише кретало и мењало Цвијић назива метаностазичком облашћу, док су аметаностазичке оне где се састав становништва није много мењао.

Истражујући узроке миграције Цвијић много више пажње обраћа оним узроцима који су друштвеног карактера а не занемарујући географске и психолошке које такође проучава. Исто је и са последицама миграционих кретања. Миграције увек изазивају промене и те промене се одражавају како на оне ко се сели тако и на онима у чију се средину људи досељавају. Те промене Цвијић дели на три групе: прилагођавање новим природним или географским приликама, етничко и социјално прилагођавање, и промене услед етно-биолошких процеса. Промене су сложене и никада се не јављају издвојено једна од друге. Ниједна од ових промена не изврши се без претходног отпора који се јавља и код групе досељеника и код групе староседелаца. Процес прилагођавања зависи од броја старог становништва и његове способности асимилације с једне стране, и броја досељеника и њихове способности прилагођавања с друге стране. Способност прилагођавања увек постоји у онога који се креће без обзира какви су узроци кретања. „Брже се и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становања него непокретни и седећиви. Треба смелости да се сретну нове прилике које исељеници морају мењати или им се прилагођавати“ (10). Истраживањем миграција као друштвених појава Цвијић покушава да реши низ различитих ширих теоријских проблема. Проналазећи узроке и проучавајући последице миграција он улази у области друштвених проучавања налазећи одговор у друштвеном животу људи.

Основни недостатак у проучавању миграција Ј. Цвијића је тај што веома мало говори о кретању становништва из села у град иако су у његово време та кретања била доста значајна. Наиме, како каже Војин Милић у већ поменутом чланку, Цвијић се задржао највише на изучавању кретању из села у село. Укључивањем сеоба из сеоске средине у градску у своја истраживања, Цвијићева концепција миграција би била шира и обухватнија и могла би се применити у временским и друштвено различитим периодима. Поред тога, радећи у оквиру своје основне концепције на проблемима друштвеног живота, у овом случају миграција, он често уводи

(9) Ј. Цвијић: Сеобе и етнички процеси, Говори и чланци, књ. III, с. 152.

(10) Ibidem.

географски фактор и тамо где су довољна објашњења друштвеног карактера.

Поред миграција необично велики значај придаје проучавању *културе* проширујући на тај начин своје теоријско схватање друштвеног развитака. Балканско полуострво је било мозаик разноврсних култура и интересантно поље изучавања културних процеса, превирања и утицаја на материјални и духовни живот становништва. И овде Цвијић истиче утицај географских чинилаца нарочито особине спајања и прожимања, раздвајања и изоловања који делују на друштвена кретања уопште. Чини нам се да и поред друштвених узрока културног распрострањања које прихвата као могуће, много више инсистира на географским, пренаглашавајући везу географских чинилаца са културним кретањима. „Ниједна историјска појава не показује толико прилагођавања географским погодбама као распоред старих цивилизација на Балканском полуострву. После наизменичних напредовања и узмицања која су у вези са географским погодбама, распрострањање једне цивилизације углавном се задржало на природним пречацима. И оне културе које су биле раширене скоро по целом Полуострву најзад су доживеле да се сузи њихово распрострањање под геоморфолошким утицајем“ (11). Али, он не искључује остале утицаје политичке и економске, затим историјске, утицаје религије, цркве, итд. Међутим, ови утицаји нису никада независни један од другог. На пример, политичка превласт није једини начин ширења културних утицаја па је тако становништво које је имало тзв. патријархалну културу захваљујући низу осталих друштвених и природних фактора одолевало утицају турске културе иако је живело у турској царевини. Придавајући култури као друштвеном феномену велики утицај на све остале појаве Цвијић се на тај начин још више приближио проучавању друштва и проширио своју основну концепцију.

Ако бисмо се задржали само на излагању елемената друштвеног живота као што су култура и сеобе, онда би то било у најмању руку непотпуно дата Цвијићева концепција друштвеног кретања. Кроз читаво дело Цвијића провлачи се економски момент иако се нигде не третира као посебан чинилац у његовом схватању друштва. „Ваља испитивати врсте својине и економске прилике кроз које становништво у том погледу пролази. То је од особитог значаја јер су широки слојеви народни, народи у ужем и правом смислу, јако везани за земљу и начине привреде“ (12). Према томе организација земљишне својине постаје предмет изучавања као фактор који непосредно делује на развој друштвеног живота, начин и облике живота друштвене заједнице. „Испитивање економских прилика служи за објашњења многих од будућих проблема нарочито оних о типу села, кућа, и миграција становништва и чине везу између њих и питања о положају насеља“ (13). Цвијић је много више инсистирао на историјском проучавању облика својине него на проучавању земљишне својине и односима у производњи у савременом друштву. За проучавање сеоског друштва овакво

(11) Ј. Цвијић: Балканско Полуострво, I, с. 142.

(12) Ј. Цвијић: Антропоеографски проблеми Балканског полуострва, 1902, с. 43.

(13) Ibidem.

прилажење проблему је увек актуелно. Немогуће је изучавати савремено сеоско друштво, друштвену организацију, основне установе, вредности, норме, једном речју целокупни живот, без дубљег познавања економских односа а пре свега својине над земљом.

Рекли смо да је по свом настанку и саставу друштво у Србији било углавном састављено од досељеника који су долазили са свих страна. Пусте земље је било у изобиљу па је свако узимао према потреби. Тако је организација земљишне својине била сасвим различита од оне у осталим западноевропским земљама у којима је приватна својина проистицала из феудалне. Основ приватне својине у Србији почива на „крчењу“ земље односно „на сопственом раду произвођача“, да би касније под утицајем капиталистичког развоја у Србији уступила место новим облицима својине и привреде. Цвијић се углавном задржао на проучавању историјског развоја облика земљишне својине, не проучавајући нове врсте а нарочито уситњеност поседа као основ многих друштвених проблема на селу. Он оставља по страни изучавање утицаја капиталистичке производње на развој друштвених и економских односа на селу.

Колективној својини над земљом и друштвеној установи чија је основа била та својина Цвијић је придавао огроман значај па је стога много проучавао. Корене и узроке многих појава тражио је у таквој друштвеној организацији српског друштва. *Задруга* је била најкарактеристичнија одлика друштвене организације Динарске области и представљала породичну и економску групу у оквиру које се обављала производња и потрошња. Задруге су почеле да се распадају у Србији око 1876 али се утицај патријархалног живота веома дуго осећао у стварности Србије и после распада формалних породичних организација партијархалног карактера. Није претерано рећи да низ црта и одлика те патријархалности живи данас на селу, па се може говорити и о њиховом утицају и задржавању у граду. Цвијић се веома много интересовао за тај облик организације који је оставио печат на читав друштвени развој и културу. „Задруга није била примитивна организација већ је то патријархални облик који је имао свој развитак. У Динарским областима постоји врло развијена патријархална цивилизација“ (14). Многе карактеристике привредног живота, затим моралне особине и обичаји, менталитет становништва су одраз живота у задрузи. Цвијић је много писао о њима али их је често и идеализовао. „Дирљиви су љубав и поштовање које чланови задруге имају један према другоме, као и њихова солидарност нарочито у најтежим приликама. У исти ред појава долази и динарска узајамна помоћ која постоји између инокосних кућа и задруга. Она се показује у свим приликама у животу, нарочито у материјалном животу“ (15). И неке моралне особине динарског становништва Цвијић види у патријархалној цивилизацији. „Израђени морални појмови представљали су целину, готово читав један добро утврђени морални систем. Сваки члан задруге познавао је усмени закон, закон по

(14) Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основи аутропогеографије, књ. I, с. 154.

(15) Исто.

коме се знало шта треба а шта не треба чинити. Чини се да су нарочито у задругама могли подићи до највишег степена осећање солидарности, симпатије и саучешћа и да су се нарочито у њима могли манифестовати она топлина у обичајима и нежност душе која више карактерише динарске људе него остале Јужне Словене (16).

V. Није претерано ако се каже да је метод истраживања који Цвијић употребљава од највеће вредности за социолошка истраживања која данас ершимо. Он повезује две особине које се не могу срести у делима многих научника: циљ његовог искуственог проучавања је увек везан за теорију и концепцију коју жели да докаже и употпуни. Његов рад је у сваком тренутку везан за проверавање постављених хипотеза и коришћење резултата за сопствене теоријске концепције. Схватање о односу теорије и емпирије потпуно прихваћено у савременој науци најбоље се види из једног од многобројних радова у којима говори о методу научног рада:

„Последњи слаби радници терају науку као оне занатлије који шаблонски раде. Не виде ништа изван уског круга својих предмета, не гледају око себе, често не запазе ни очигледне везе, укратко укоче се у једном циклусу и бавећи се истина научним објектима, они врло мало научно мисле; за многе се збиља може рећи да ништа не мисле осим оног што су други пре њих смислили. [. . .] Виши ниво научног рада почиње дубоким опсервацијама које често садрже у себи и објашњење факата и појава и кашто доводе и указују на веће конексе. Из таквих се проматрања рађају хипотезе, често само радне тј. такве према којима треба даље испитивати. Оне се не морају одржати али онда кад се не одрже од њих је често велика корист“ (17).

„Једно од крупних методолошких питања на које свака анализа научног дела са методолошког становишта треба да пружи одговор а поготово ако је изразито истраживачког карактера као што је Цвијићево тиче се односа емпиријских истраживања и теорије у научној раду“ (18).

Овај однос је кључно питање сваке науке према коме се може говорити о слабијој или јакој развијености науке или научној зрелости њених представника. У Цвијићевом делу нема тог проблема. Његов емпиријски рад је увек провера или потврда хипотеза а резултат — теоријски закључак. Оријентисавши се ради извесних теоријских и практичних циљева на проучавање одређених проблема, он настоји да их штс прецизније теоријски и одреди. На почетку научног рада, при избору проблема за конкретна истраживања друштвеног живота, стално је присутан склад теоријских схватања и потреба науке са приликама и проблемима датог друштва. Он не сматра да се до проблема долази само непосредним посматрањем друштвеног живота већ да на њихово образовање и постављање првенствено утиче теорија. Цвијић избегава рутинско прикупљање података и развија такве облике истраживања у коме план прикупљања података непосредније произилази из одређених теоријских претпоставки. Свако научно при-

(16) Ј. Цвијић: Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основи антропогеографије, књ. I, с. 155.

(17) Ј. Цвијић: О научној раду и нашем универзитету. Говори и чланци, књ. II, с. 25.

(18) В. Милић: Методолошке особености Цвијићевог проучавања друштвеног живота, „Дело“, бр. 5/57.

купљање података је подређено неком циљу који ако не постоји, прикупљање података неминовно претвори у емпиризам и практицизам. Подређеност одређеном циљу утиче на планску усмереност и систематичност научног прикупљања података. „Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи“, каже Цвијић у *Антропогеографским проблемима Балканског полуострва* (1902).

У прикупљању изворних обавештења Цвијић користи различите техничке поступке што произилази из околности да су појаве које проучава разноврсне и сложене. Треба истаћи да комплементарна примена различитих техничких поступака који се обично међусобно допуњују јесте основна карактеристика социолошког метода. У комплементарној употреби разних поступака за прикупљање података непосредно посматрање у крајњој инстанци представља темељ за оцењивање вредности обавештења добијених помоћу осталих техничких средстава па ћемо поћи од њега тим пре што представља средство којим се Цвијић највише служио у свом истраживачком раду. „Од 1887 до 1915 године сваког лета сам обилазио јужнословенске земље. Проучавао сам; упознао сам сељаци и интелигенцију; живео сам међу њима и пратио њихов друштвени живот“ (19). Цвијић сматра да се помоћу овог метода може доћи до најпоузданијих података посебно у таквој друштвеној средини као што је Србија крајем XIX и почетком XX века чије је становништво претежно сељачког порекла и менталитета са још увек чврстим народним традицијама која није уздрмана утицајима општеевропске цивилизације. „Оно [непосредно посматрање] даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у Западној Европи јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолично под утицајем цивилизације“ (20). Технику непосредног посматрања, он најефикасније примењује, заједно са својим сарадницима у оквиру сложеног изучавања друштвеног живота локалних заједница, најчешће села. И по савременим методолошким схватањима, непосредно посматрање представља основни метод у сложеном проучавању локалних заједница јер се једино помоћу њега може добити целовита представа о природним материјалним, друштвено-организациским и културним оквирима мање друштвене заједнице. Али, уколико се проучава шира друштвена заједница или се тежи стварању систематске изворне грађе сложенијих облика друштвеног система, онда је употреба непосредног посматрања недовољна. Наиме, временски и просторно ограничено, оно знатно смањује вредност проучавања друштвених појава које се могу обично разумети ако се посматрају у оквиру развојног процеса. За разумевање актуелних друштвених појава неопходно је познавање утицаја прошлости и однос према будућности. Велики део научноистраживачког рада Цвијића и његових сарадника су монографије локалних заједница које нису рађене само на основу метода непосредног посматрања. Он користи и две специјалне методе о којима смо раније говорили (метод психичких и етнопсихичких профила и миграције). Није тешко закључити да Цвијић веома инсистира на

(19) Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. I, 1931, с. 1.

(20) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, 1931, с. 2.

адекватност метода предмета који истражује. Он се труди да у што већој мери прилагоди метод и технике истраживања проблему и односима које проучава.

Иако нигде не говори експлицитно о употреби упоредног метода, начин на који класификује прикупљену грађу и теоријске анализе који врши јасно указују да се њиме служи. Комбинујући монографски метод са компаративним Цвијић се у највећој мери приближава социолошком проучавању локалних заједница. Он своја истраживања организује на изразито упоредном нивоу. У том циљу шаље упутства за проучавање друштвеног живота и психичких особина људи у различите крајеве великом броју својих сарадника. Основа проучавања треба да буде потпуно испитивање ужих локалних друштвених целина. По његовом схватању опште синтезе је могуће извести на егзактнији начин тек ако се изврши низ монографских истраживања а затим да компаративна анализа проучаваних заједница. Синтезу бројних истраживања која је он извео у локалним заједницама заједно са својим сарадницима дао је у најзначајнијем делу *Балканско полуострво и Јужнословенске земље* (1922).

Поред поменутих техника он користи и посредно „индиректно проматрање“ и како сам каже „метода индиректног проматрања није потпуно одвојена од методе директног проматрања. Оне се махом не могу одвојити једна од друге“. Као посредне методе он схвата историјски и етнолошки метод и веома их много користи у проучавању друштвеног живота. „И помоћу историје се могу утврдити карактер и интелектуалне особине једног народа, нарочито кад се под историјом разуме не само причање догађаја, него и проучавање свих творевина, било научних било уметничких, као и проучавање верских и политичких установа (21). Али културноисторијски метод по његовом схватању не може да пружи тако сигурне резултате у истраживању друштвеног живота Јужних Словена као што је то случај у друштвима на западу која имају за собом дужи период национално-историјског и културног развоја. Историјски метод који употребљава Цвијић несумњиво има недостатака. Нарочито је значајно што се служи претежно једном врстом историјских извора док остале користи у мањој мери или чак потпуно запоставља. Такав је случај са писаним изворима. Он се уопште у веома малој мери ослања на анализу докумената што је несумњиво слаба страна његовог рада, нарочито када се има у виду комплексно истраживање локалних заједница. Међутим, у знатној мери се служио народним предањима, очуваним народним традицијама које говоре о пореклу и кретању становништва.

Његов метод садржи још један веома значајан квалитет за социолошка проучавања — међудисциплинарни приступ друштвеним појавама. Цвијић сматра да су између наука границе конвенционалне, настале из вештачких потреба. Строга подела наука не постоји самим тим што многе имају исти предмет проучавања, иако његове различите манифестације. У настојању да се објасни једна појава нестаје крупних граница међу

(21) Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, 1931, с. 7.

наукама. Начин остваривања сарадње више наука у истраживању исте друштвене појаве може бити различит (данас је то најчешће тимски рад научника из различитих области) иако се код Цвијића уочава да инсистира на координацији у личности самог научника.

„О истом се питању баве две-три науке али га третирају с разних гледишта. Треба владати не само резултатима, већ и методама испитивања и тих наука, и покушати решити проблем комбинованим радом, проматрањем и погледима разних наука. По овоме је јасно да испитивачи који се баве решавањем проблема треба да владају, озбиљно да владају бар двома трима суседним наукама“ (22).

Приказати дело Цвијића који је цео живот посветио научно-истраживачком раду и имао преломну улогу у развоју друштвених наука код нас захтева далеко шири рад од овога. Међутим, циљ је био да из обиља научно-истраживачке делатности укажемо на социолошке особености његовог рада, садржане у основној концепцији, предмету и методу којим се служио, а који и данас налазе одговарајуће место у социологији. Већ смо на почетку истакли да овај покушај није без тешкоћа. Основна је у томе што Цвијић нигде није систематизовао ни јасно указао на друштвене елементе у својој концепцији иако је несумњиво инсистирао на низу чисто друштвених фактора у својој основној теорији, на што указују разноврсне друштвене појаве које је проучавао а посебно метод којим се служио.

Основни мотив овога рада је био да се укаже на огромну и слабо коришћену социолошку грађу за изучавање савремених друштвених појава, чија решења нису увек у актуалној ситуацији нити у најближој прошлости. Напротив, слабо развијено, још увек патријархално друштво, несумњив утицај традиције и сељачког елемента у нашем друштву захтева познавање па према томе и проучавање оних научних творевина којих није тако много у нашој прошлости. Иако смо свесни ограничења и слабости у радовима Цвијића, (веома мало, скоро никакво изучавање нових друштвених процеса и односа како на селу, тако и у граду, извесно идеализирање људи и старих друштвених установа, итд.) за савремена социолошка емпиријска истраживања нашег друштва она су још увек извор кога треба критички процењивати и користити. Међутим, у жељи да укажемо да се динамика садашњости и будућности не може проучавати без познавања динамике прошлости, без познавања процеса једног друштва из кога непосредно проистичемо, критичко процењивање је често изостајало у овом раду.

Мирјана Трифуновић

(22) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, књ. II, с. 2.

R É S U M É

Jovan Cvijić et les recherches sociologiques contemporaines

Les recherches sociologique ne manquent pas chez nous de toute tradition, comme nous sommes enclins à penser et à interpréter dans notre littérature sociologique contemporaine. Une série d'oeuvres du domaine des sciences sociales de notre passé peuvent servir de preuve incontestable pour cette affirmation. De toute façon, il n'est pas toujours possible d'indiquer explicitement les précurseurs de la sociologie chez nous ni de chercher, dans toutes les oeuvres du domaine des sciences sociales, un caractère sociologique. Ainsi peut-on également dire de Jovan Cvijić qu'il n'a nulle part systématisé et développé jusqu'à la fin sa conception sociologique, bien qu'elle se manifestât dans ses études de recherche scientifique et particulièrement, dans ses instructions méthodologiques. Cependant, bien qu'il ne fût pas, par ses connaissances spéciales et par son activité fondamentale, un sociologue et qu'il n'eût pas une conception sociologique complètement élaborée, l'importance de Cvijić pour le développement de notre sociologie est multiple.

Cvijić apparaît dans cette période dans l'évolution de notre science qui fut caractérisée par une orientation empirique et descriptive prononcée. Dans cette période, l'activité de Jovan Cvijić et les résultats de ses recherches, fondées sur des bases théoriques solides, représentent un tournant dans notre science.

En spécialiste de géographie physique, Cvijić commença ses recherches dans ce domaine pour passer plus tard à l'étude de la société dans l'ensemble de conceptions théoriques, créées dans la géographie humaine. Le rapport entre la nature et la société représente le point de départ de l'analyse de tous les phénomènes sociaux. C'est à ce domaine-ci que Cvijić donna sa grande contribution scientifique de sorte que, si l'on peut parler du caractère social de son travail et de l'importance de Cvijić pour la sociologie, c'est dans le domaine de l'écologie sociale que cette question se pose en premier lieu. A travers l'entière oeuvre scientifique de J. Cvijić revient constamment la tendance de déterminer, dans l'ensemble de facteurs de la vie sociale, la place à l'un d'eux — au milieu naturel. Parmi les facteurs déterminants de la vie sociale, Cvijić met en relief les facteurs sociaux et ensuite les facteurs économiques et historiques — ethniques.

L'oeuvre de J. Cvijić n'est pas uniquement un monument important scientifique et culturel du passé, mais elle représente aussi la marche initiale dans l'étude des phénomènes sociaux contemporains dont les racines ne sont pas toujours seulement dans la situation sociale actuelle ni dans le passé le plus proche.

Le but que le présent travail se proposait n'était point de donner une évaluation critique de l'oeuvre scientifique de J. Cvijić (ce qui serait du moins immodeste de notre part) mais plutôt une tentative d'indiquer un accès plus complet et plus profond à nos matériaux sociologiques scientifiques dans l'étude des phénomènes sociaux contemporains. La plupart de nos recherches sociologiques excluent tout rapport avec la dimension sociale et historique de l'étude et abordent d'une façon statique les phénomènes sociaux, ce qui contribue également, dans un certain sens au renforcement de l'orientation descriptive et empirique dans les recherches sociologiques. La sociologie est, de cette façon, menacée du danger de revenir à cette phase de la science que Cvijić critiquait et à laquelle il s'opposait par son oeuvre.